

ІСТОРИОГРАФІЯ ФРАНЦУЗЬКОГО ФАШИЗМУ: АКАДЕМІЧНИЙ ЗАХИСТ НАЦІОНАЛЬНОГО МІФУ

На матеріалі академічної дискусії 80–90-х років ХХ століття автор досліджує сприйняття французького фашизму та його значення для усвідомлення міфологізації найновішої історії Франції.

Знаменита вимога Л. фон Ранке описувати події так, «як вони відбувалися» [8, vii] є утопічною, адже навіть найточніший опис залежить від позиції дослідника. Історія ніколи не пишеться суто заради минулого, передовсім вона призначена сучасникам. З огляду на це, історична наука приречена на тенденційність. Ця риса особливо чітко проявляється, коли історія має справу із заідеологізованими питаннями: знаковою є «*Historikerstreit*», жвава дискусія, що розгорнулася серед німецьких істориків з приводу нацизму і котра точилася навколо двох запитань – які факти обирати для опису феномену і в рамках якого дискурсу їх тлумачити.

Французька історіографія новітньої історії має свою, не менш важливу суперечку. Її осердям була проблема можливості існування французького фашизму. При детальному вивченні аргументи, наведені її учасниками, надають можливість зрозуміти цінності сучасного французького суспільства, а також розкривають цілі та стратегії академічних кіл, що не можуть не репрезентувати соціум і його міфи. Завдання цієї статті – дослідити перебіг дискусії з приводу французького фашизму та пояснити її вкоріненість в особливості національної свідомості. Це питання ніколи не становило предмет дослідження у вітчизняній науці, хоча розуміння механізмів реакції академічних кіл на болючі питання національної історії може бути корисним з огляду на широку дискусію, котра розгорнулася в українському суспільстві щодо ОУН.

Хронологічно дискусія відбувалася у середині 1990-х років, а тому ще чекає свого ґрунтовного вивчення. Наразі їй присвячені лише спорадичні публікації (Дж. Світс, Р. Вол) у фахових іноземних журналах. Більш важливими ми вважаємо праці самих учасників дискусії (З. Стернхел, С. Берштейн, П. Мілца, М. Добрі) та добірку статей під редакцією Б. Дженкінса, де наведено аргументи більшості з них.

Повоєнна ситуація, що склалася у Франції після ліквідації німецької окупаційної влади у серпні 1944 р., була особливою, порівняно з іншими звільненими країнами: якщо Данія чи

Польща, переживши скруту німецької адміністрації, просто очікували матеріальної відбудови, Франція потребувала ще й морального відродження. Політика співпраці, офіційно проголошена 24 жовтня 1940 р. головою французького уряду А. Ф. Петеном після персональної зустрічі з А. Гітлером у Монтуар-сюр-ле-Луар, денонсація Договору про взаємодопомогу з Великобританією, економічна поміч Берліну, знищення євреїв, участь французьких політиків у побудові «Нового порядку» ставили забагато болючих питань перед національною свідомістю. Під сумнів підпадало навіть право Франції претендувати на роль переможця у Другій світовій війні, адже уряд Віші офіційно був союзником Гітлера.

Шарль де Голль спромігся вирішити цю колізію, сформулювавши тезу про «Віші як дужки французької історії»: він доводив, що дії керівників *État français* були державною зрадою, організованою злочинною камарильєю, а справжня Франція була віддана справі руху Опору. Таке прочитання історії доповнилося стратами запродавців, які дали можливість очистити Націю від скверни й обілити її в очах міжнародної спільноти.

Такий підхід якнайкраще відповідав і внутрішнім потребам суспільства, адже після довгих років стагнації за часів Третьої Республіки, ганебної німецької окупації, підозрілої вішистської політики, пересічний француз потребував символічного відродження, котре йому власне і надавав героїчний міф Франції, що боролася. За його допомогою здійснювалася реінтеграція всієї французької спільноти, попередньо очищеної стратами найбільш одіозних колаборантів. У суспільстві домінував настрій побудови спільного майбутнього, тож від минулого вимагали не ставати причиною розбрату – болісне минуле виносили за дужки національної свідомості. Саме цим можна пояснити широку амністію дрібних і середніх прибічників режиму Віші, проголошену в 1953 р.

Загальне налаштування спільноти витерти Віші та, ширше, фашизм, з національної візії минулого, швидко запанувало в академічних колах.

У 1954 р. визначний історик Рене Ремон видав працю «Праві у Франції: від першої Реставрації до V Республіки». Цій книзі судилося заснувати традицію, котра домінувала у французькій історіографії аж до 90-х років, вона стала головним посібником для кількох поколінь істориків. Нас цікавить той факт, що значною мірою це сталося через особливе ідеологічне навантаження, котре несла зазначена праця, – вона пропонувала таке тлумачення історії, таке уявлення минулого, котрих внутрішньо прагнула французька спільнота.

Р. Ремон надав поняттю французької правниці значення, що виходить за рамки політичної ідеології, – для нього воно втілює певну культурну традицію, усталений тип соціальної поведінки, придатний до успадкування кожною наступною генерацією. Особливості світогляду не змінюються під впливом конкретних обставин, тож правниця має постійне, притаманне лише їй бачення суспільства, його потреб і проблем. Далі, Р. Ремон розрізняє «три правниці, кожна наділена всіма атрибутами автентичної політичної традиції, власною системою мислення та клієнтурою. Кожна зародилась у значущий момент політичної еволюції Франції. Перша пішла від *Ultras* Реставрації, запозичивши доктрину від Контрреволюції. Друга є консервативно-ліберальною, адже успадкувала базу *Орлеанізму*. Третя ж оперує сплавом елементів під загальною назвою націоналізм, її передвісником був *Бонапартизм*» [9, 22].

З погляду запропонованого аналізу стратегії історіографії, важливими є характеристики, що їх Р. Ремон надає цим традиціям: вони мають усталений тип реакцій на соціальні проблеми і глибоко вкорінені в суспільство. До кінця XIX ст. вони остаточно поділили всю можливу соціальну базу правих рухів, тому більш пізній фашизм був приречений на поразку. Історик прямо зазначає: «фашизм можна опосередковано порівняти з *Бонапартизмом*» [10, 40], проте навіть у такому разі на теренах Франції саме останній здійснив практичну реалізацію певної соціальної програми, заблокувавши тим самим можливість проникнення фашизму в політичну систему.

Отож Р. Ремон здійснив наукове обґрунтування політичної тези, навколо якої інтегрувалося повоєнне французьке суспільство: *фашизм ніколи не мав шансів укоренитись у Франції, і цього б не сталося, якби не військова поразка*. Таким чином Віші було відхиленням від нормального розвитку французької спільноти, викликаним зовнішніми факторами.

Суспільний консенсус, обґрунтований працями французького історика, домінував у академічній сфері до середини 80-х років, коли

його підважив ізраїльський дослідник Зеєв Стернхел. У своїй «Трилогії про французький фашизм» він піддав сумніву центральний постулат Р. Ремона – домінування сталих ідеологічних традицій.

Стернхел наголосив, що фашизм був відповіддю на виклики, що постали перед пізньомодерним суспільством: індустріалізацією, втраченою національною єдністю, класовою боротьбою. Натомість традиції, виокремлені Р. Ремоном, зародилися раніше; наділені незмінним типом реакцій на соціальні проблеми, вони не були здатні адекватно відреагувати на ці проблеми, а тому *програвали фашизму в протистоянні ідеї*. З. Стернхел резюмував, що фашизм був глибоко вкорінений у французьку культуру, адже «наприкінці XIX ст. культурницьке повстання проти раціоналістично-універсалістського спадку Просвітництва перетворилося на політичний заколот... Цей перехід стався найперше у Франції, оскільки вона була чільною спадкоємицею просвітницьких цінностей, вона представляла найбільш ліберальніше суспільство континенту, там розвинулася найбільш структурована демократія, що і породило найпотужнішу реакцію проти лібералізму. У Франції знаходилася справжня ідеологічна лабораторія фашизму як загальноєвропейського феномену» [11, 10].

З. Стернхел пояснює, що умови еволюції соціально-політичної думки наприкінці XIX ст. у Франції були загострені поразкою у франко-пруській війні, котра задовго до Ваймарської Німеччини породила атмосферу реваншизму й підвела таких інтелектуалів, як Ш. Моррас, М. Баррес, Ж. Сурі, але також Е. Ренан та І. Тен, до ідеї необхідності національного відродження. Основна провина за занепад французької величі була покладена на ліберальні цінності, що домінували в країні протягом ста років, і марксистську ідеологію, котра підвела суспільство до класової ворожнечі. Шлях відродження, на їхню думку, пролягав через ліквідацію держави, яка захищала перші та уможлиблювала другу. Так сформувався набір критичних концептів, спрямованих на революційний пошук «третього шляху», що пізніше отримав назву фашизм. Отож *замість того, аби бути захищеною від фашизму, Франція першою в Європі сформулювала його ідеологію*.

Французьке суспільство ще наприкінці XIX ст. було просякнуте тими настроями і цінностями, котрі лише після 1922 р. отримали чітку назву фашизму. І саме тому З. Стернхел таким чином відмітає другий аргумент Р. Ремона, котрий вбачав у французькому фашизмі лише слабенькі потуги соціально маргіналізованих груп, а не потужний рух, спроможний захопити владу. Змістивши акцент дослідження з соціаль-

но-політичної історії на історію ідей, дослідник резюмував: «незважаючи на політичну слабкість, французький фашизм найповніше відповідає ідеальному типові фашизму у веберіанському значенні терміна» [13, 56].

Публікація досліджень З. Стернхела мала великий суспільний резонанс – з приводу питань, які він порушив, писали у популярних журналах, знімали телепередачі, а Бертран де Жувенель, котрого в книзі «Ні ліві, ні праві» було названо фашистом, навіть подав до суду позов проти автора.

Не менш бурхливо відреагувала й академічна сфера: дуже швидко провідні французькі історики опублікували низку статей, де піддавали критиці методологію, аргументацію, опрацьовані джерела та висновки З. Стернхела.

Зокрема Жак Жюльяр піддав сумніву власне методологію, котрою послуговувався ізраїльський дослідник, – для нього оперування поняттями «ідеальної ідеології» видається підозрілим; більше того, Ж. Жюльярові було незрозуміло, чому саме Францію, країну, де соціальні програми дрібних фашистських рухів ніколи не спромоглися мобілізувати населення, на противагу Італії, Іспанії та Німеччини, названо батьківщиною фашизму. Він звернув увагу, що З. Стернхел здійснив методологічну помилку, адже «втільнення ідеології накидає компроміси з реальністю, котрі спотворюють ідею, отже [у випадку З. Стернхела], маємо справу з традиційним історико-філософським ідеалізмом, у котрого мало спільних рис із соціальною історією» [5, 850], а лише через останню, стверджує Ж. Жюльяр, можна вивчати історію загалом. Він наголосив, що З. Стернхел замість того, аби вивчати історію, займався дослідженням писань кількох маргінальних інтелектуалів, а тому релевантність висновку про просякнутість усього суспільства ідеями фашизму дуже спірна.

Серж Берстейн зосередив свою увагу на поясненні механізму нездатності фашизму до соціальної імплементації. Так, попри існування ідейних зародків фашизму у французькому суспільстві, він не спромігся накинути свою програму і свої методи політичної активності чи реально сформувати власну соціальну базу – тобто не спромігся з феномену інтелектуального перетворитися на феномен соціальний, адже середній клас «уже був організований, залучений до тих угруповань, які утримували його в рамках ліберальної демократії» [2, 94]. Отже, сама політична культура Франції виступає інгібітором (тобто фактором, що сповільнює) поширення фашизму, має «алергенні тіла» проти його обцянок, за формулюванням самого С. Берстейна.

П'єр Мілца був незадоволений «постулатом первинності французького фашизму щодо євро-

пейських відповідників..., адже він не бере до уваги довге визрівання фашизму італійського, який також оформився на зламі століть» [66, 302]. П. Мілца сформулював концепцію чотирьох стадій становлення фашизму, рух від ідеології до режиму, наголосивши, що, зародившись як ідеологія водночас у Франції та Італії, повний шлях до тоталітаризму був здійснений саме на Апеннінах.

Філіпп Бюррен критично поставився до ідеї самодостатнього замкнутого фашизму, наголосивши, що численні напівлегальні угруповання націоналістичного штибу, які вивчав З. Стернхел, поділяли лише певні ідеї з усього комплексу фашистської ідеології. Ф. Бюррен запропонував об'єднати їх під назвою «фашистської туманності», аби наголосити на їхній частковій залученості до орбіти фашизму, та пояснив: «Перебуваючи під прямим впливом іноземних фашизмів, вона залежала від них як під час появи, так і в процесі становлення... Існування фашистських режимів було середовищем, від якого не можна відмежовувати проблематику французького фашизму» [3, 32]. Таким чином, Ф. Бюррен виступив за контекстуалізацію генезису французького фашизму у міжнародних рамках і заперечив суто національні джерела зародження фашизму.

Підсумовуючи, зазначимо, що критики З. Стернхела заперечували всеосяжний вплив фашизму в суспільстві, не визнавали його національний характер, вбачаючи у ньому копію італійських і навіть німецьких зразків, та відмовлялися визнати фашистськими радикальні праві рухи («Вогняні хрести», «Молоді патріоти», «Легіон»), наголошуючи на їх національно-консервативному характері.

Цей комплекс аргументів соціолог М. Добрі, критично налаштований до ідеї захищеності Франції від впливу фашизму, об'єднав під загальною назвою *імунізаційна теза*, котра «розкривається тим способом, у який вона змальовує історичні процеси, що начебто втілюють імунізацію [Франції] проти фашизму. Вона послуговується комплексом елементів, що мають спільну мету: очистити радикальну правницю від найменших підозр у подібності до “автентичних” фашизмів» [4, 21].

З. Стернхел певною мірою відповідав на зауваження опонентів, але він лише повторював власні доводи. Аналогічно й захисники імунізаційної тези, критикуючи його, послуговувалися старими аргументами. Таким чином, у середині 90-х років дискусія зайшла в глухий кут.

Як підсумок варто оцінити глибинні причини цієї полеміки та зрозуміти мотиви її учасників. Дискусія навколо висновків З. Стернхела народжує відчуття *déjà vu*, адже вона нагадує суперечки з приводу праці з історії Віші американсько-

го вченого Р. Пекстона, що розгорнулася в 1970-х роках. Нагадаємо, що загальний висновок його книги «Франція доби Віші» доводив: політика колабораціонізму, розгорнута урядом Віші, була не пасивним підкоренням волі окупанта, а активним пошуком шляхів до влиття в політику побудови нової фашистської Європи. Більше того, пересічні французи радо підтримували ці кроки і не засуджували їх, бо вони «дозволили затягнути себе на цей хибний шлях не лише через бюрократичну інерцію чи нездатність заглянути за критерії адміністративної ефективності, а насамперед через мрії про національну революцію» [7, 437–438], тобто через прагнення національного відродження.

Дослідження Р. Пекстона мало ту ж долю, що і праці З. Стернхела. Спочатку його ігнорували: у 1972 р. паризьке видавництво «Галімар» навіть відмовилося його публікувати. Пізніше, коли книга таки була видана, два виконавчих директори провідного фахового часопису «Revue historique» – Р. Ремон і П. Ренувен – просто зневажили цим фактом, хоча Р. Пекстон по суті здійснив історіографічну революцію. Зрештою було розгорнуто широку критику висновків Р. Пекстона, за допомогою котрої намагалися піддати сумніву його методологію, опрацьовані джерела, а більш публіцистичні видання звинувачували «нахабного американця» у відсутності поваги до національної історії.

Насправді, своєю працею Р. Пекстон струсував французьку національну свідомість, адже він заперечив загальнофранцузьке переконання у подвійній грі, котру Віші вело з Берліном, він «остаточно поховав міф петеністів, що постійно підживлювався, про Маршала, котрий, неначе хитрий лис, морочив дурника Гітлера» [1, 15]. На додачу він підважив і голлістський міф тотального руху Опору.

Праця Р. Пекстона базувалася на глибокому дослідженні німецьких архівів, які докладно описували реальну політику співпраці Віші, але парадоксальним чином її висновки підтвердив і аналіз З. Стернхела, чия методологія була зовсім іншою. Останній резюмував: «З погляду історії ідей, Віші не було ні історичною випадковістю, ні відхиленням у національному розвитку. Навпаки, це було логічне втілення спроб відродження, котрі здійснювала Франція всі півстоліття до поразки 1940 р.» [13, 354]. Насправді, ці історіографічні революції були двома хвилями одного процесу, суть якого полягала у справедливому розміщенні болісного минулого в просторі національної пам'яті.

Дослідження політики Віші та французьких коренів фашизму випадало зі сфери суто наукової, оскільки воно зачіпало особливості національної ідентичності та її конструювання.

За 20 років після полеміки, З. Стернхел зазначив, що «серцевиною буревію було поняття винятково національне – питання “Чому фашизм полонив уми?” сприймалося нормально повсюди в Європі, проте ставало найбільшим злочинном, якщо його порушували щодо Франції» [12, 27].

Починаючи з XIX ст., французький національний міф наголошував на провідній ролі цієї країни на шляху до рівності, демократії, солідарності та справедливості. Франція уявлялася ідеальною спільнотою – локусом реалізації принципів прав людини, толерантності до іноземців, громадського порядку. Вона була еталоном правильного розвитку Західної цивілізації, найвдалішим утіленням її чеснот. Натомість фашизм після Нюрнберзького процесу став загальним визначником злочину і хибного шляху розвитку.

Найменший натяк на подібність французького правого екстремізму до фашизму і нацизму не лише підважував основи політичної культури Франції в очах самих французів, а й піддавав сумніву гуманістичні засади Заходу загалом. Французький національний міф ґрунтується на наголошуванні на універсалістській ролі французького досвіду для розвитку людства; проте не менш важливу роль має постулат позитивності цього досвіду. Визнати, що французька культура породила не лише цінності Просвітництва, але також їх автентичну критику, котра політично втілювалася у рух, що набагато пізніше отримав назву фашизму, означає піддати критиці як французький (національний) зразок, так і загальний проєкт Сучасності.

З огляду на це дуже важливо, що Р. Ремон і пізні критики З. Стернхела, захищаючи тезу про особливість французької політичної культури, про її «захищеність» від впливу фашизму, про залежність від зовнішніх факторів встановлення режиму Віші та проголошення курсу Національної революції (принципом котрої було вибудувати Францію, вільну від спадку 1789 р.), переслідують цими стратегіями подвійну мету: посилити французьку національну ідентичність, наголошуючи на її специфіці, й водночас виправдати під її виглядом універсалістські принципи Просвітництва. Таким чином, французька історіографія своєрідним, їй підвладним способом, репродукує національний міф.

1. Azéma J.-P. The Paxtonian Revolution // France at War : Vichy and the Historians / Ed. by Sarah Fishman, Laura Lee Downs, Ioannis Sinanoglou. – N. Y. : Berg, 2000. – P. 12–20.

2. Berstein S. La France des années trente allergique au fascisme / S. Berstein // Vingtième Siècle. Revue d'histoire. – Vol. 2. – No. 1. – Année, 1984. – P. 83–94.

3. Burrin Ph. La dérive fasciste / Ph. Burrin. – Paris : Edition du Seuil, 2003. – 585 p.
4. Dobry M. Le Mythe de l'allergie française au fascisme / M. Dobry. – Paris : Albin Michel, 2003. – 460 p.
5. Julliard J. Sur un fascisme imaginaire : à propos d'un livre de Zeev Sternhell / J. Julliard // Annales. – Vol. 39. – No. 4. – Année 1984. – P. 849–861.
6. Milza P. Les Fascismes / P. Milza. – Paris : Imprimerie Nationale, 1985. – 502 p.
7. Paxton R. O. La France de Vichy / R. Paxton. – Paris : Edition du Seuil, 1997. – 477 p.
8. Ranke L. von. History of the Latin and Teutonic Nations from 1494 to 1514 / L. von Ranke. – L. : George Bell and Sons, 1887. – 388 p.
9. Rémond R. La Droite en France de la première Restauration à la Ve République / R. Rémond. – Paris : Aubier-Montaigne, 1963. – 480 p.
10. Rémond R. Les Droites en France / R. Rémond. – Paris : Aubier-Montaigne, 1982. – 544 p.
11. Sternhell Z. La Droite révolutionnaire : les origines français du fascisme / Z. Sternhell. – Paris : Fayard, 2000. – 436 p.
12. Sternhell Z. Morphology of Fascism in France / Z. Sternhell // France in the Era of Fascism / Ed. by Brian Jenkins. – New-York – Oxford : Berghahn Books, 2005. – P. 22–64.
13. Sternhell Z. Ni droite, ni gauche: l'idéologie fasciste en France / Z. Sternhell. – Bruxelles : Edition Complexe, 1987. – 470 p.

I. A. Gomza

HISTORIOGRAPHY OF FRENCH FASCISM: AN ACADEMIC UPHOLD OF THE NATIONAL MYTH

The discussion in French academic circles in 1980–1990s around the reception of French fascism and the significance of this discussion in revealing the mythologised facets of the modern French history are analysed in the present article.

УДК 32.001: 316.774

Кириченко В. О.

АСПЕКТИ КРИТЕРІЇВ НАУКОВОСТІ В ДИСКУРС-АНАЛІЗІ

У статті розглянуто сучасні базові моделі, що визначають статус та роль наукового знання у сфері політичної науки: аналітико-емпіричну та герменевтико-гуманістичну. На прикладі застосування методологічної опозиції свобода/обумовленість та положень її принципів цих моделей до дослідження гносеологічних та методологічних засад критичного дискурс-аналізу встановлено, що цей напрямок наукового мислення є нині парадоксальним.

Для будь-якої науки, як традиції дослідження «фактів» зовнішньої реальності, котрі перетворюються на «об'єкти» наукової рефлексії, завжди актуальними є питання методів, що розуміються як способи роботи із знайденими або виготовленими (а часто відбуваються обидва процеси водночас) матеріалами; засобів перекладу об'єкта в рамки осмисленого розуміння з подальшою класифікацією та визначенням умовного місцеположення в масштабі віртуального картографування соціальної реальності.

Гострота і актуальність питання методології та методики науки в цілому і одиничного наукового дослідження зокрема визначаються самим

статусом такого виду соціальної практики, що здійснюється в межах конкретного суспільства, культури в реальному історичному часі і просторі. Ім'я цієї практики – наука. Претензії цього виду соціальної практики (враховуючи наявність багатьох інших видів) на особливість або помітність своєї діяльності обумовлені, скоріш за все, багатьма рефлексивними факторами.

Зокрема, спроби осмислити і представити системне бачення взаємодії науки і наукового співтовариства з навколишнім світом (в тому числі і соціальним) містяться в багатьох роботах відомих філософів і учених. Наприклад, французький мислитель Ж.-Ф. Ліотар представив та-